

КНИГОЗНАВСТВО

УДК 002(477)(091)“18/19”

УКРАЇНСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО: ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Ярослав ІСАЄВИЧ

*Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України,
вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026, Україна, тел. (0322) 70-70-22*

Досліджується впровадження в Україні термінів “бібліологія” та “книгознавство”, а також розвиток книгознавчих досліджень від XIX ст. по 90-і рр. XX ст.

Ключові слова: книгознавство, бібліологія.

Теперішня дедалі глибша й повніша інформатизація людської діяльності дає перспективу для належного поцінування значення книгознавчої науки, яка передбачає вивчення рукописної і друкованої книг саме з погляду їхньої ролі в культурному житті та інформаційному забезпеченні суспільства. Попередниками перебудови життя на основі комп'ютерної технології були дві своєрідні інформаційні революції, пережиті людством у минулому. Перша – це поява писемності й рукописання; друга – перехід на світанку нової доби нашої історії до поліграфічної форми реєстрації та розповсюдження інформації. Нині настав час співдії та взаємодоповнення давніх і найновіших форм інформації – на папері і на електронних носіях. Досвід, нагромаджений книгознавчими дисциплінами, в тому числі бібліографією, може і повинен знайти якнайширше застосування в нових умовах.

Термін *книгознавство* вперше впроваджено у двотомній праці австрійського письменника і бібліографа Міхаеля Деніса “*Einleitung in die Bücherkunde*” (Вступ до книгознавства, Відень, 1777–1778; друге видання Відень, 1795–1796)¹. Важливо підкреслити, що і теоретична частина цієї праці, і включені до неї бібліографічні реєстри та покажчики укладено головню на підставі книжкового фонду, який за розпорядженням цісаря Йосифа II був переданий бібліотеці Львівського університету; частина цих книг і тепер зберігається у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка. Йдеться про віденську бібліотеку Гареллі, керівником якої був Деніс до його переходу до цісарської придворної бібліотеки. У відділі рукописних, рідкісних та стародрукованих книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки ЛНУ збереглися також рукописні каталоги книгозбірні, що їх уклав Деніс, які слугували вченому матеріалом для його книгознавчих студій. Тому в контексті історії книгознавства важливе значення мають дослідження книжок з бібліотеки Гареллі та її каталогів, що їх веде в НБ ЛНУ ім. Івана Франка Н. П. Швець².

¹ *Żbikowska-Migoń A.* Anfänge buchwissenschaftlicher Forschung in Europa. Dargestellt am Beispiel der Buchgeschichtsschreibung des 18. Jahrhunderts. – Wiesbaden, 1994. – S. 59–60, 149 (переклад праці, виданої 1989 р. польською мовою у Варшаві).

² *Швець Н.* Рукописні каталоги збірки Гареллі // Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 26–40.

В Україні слово бібліологія, що є синонімом книгознавства, впровадив бібліотекар Крем'янецького ліцею Павло Янковський. З 1809 р. він викладав бібліографію, з 1814 р. – курс бібліології, яка включала бібліографію і елементи бібліотекознавства³. Варто відзначити, що в Росії термін “книгознавство” вперше застосував вихованець Київської академії Василь Анастасович у 1810 р. (тобто на початку педагогічної діяльності Янковського). Як припустив І.І. Корнейчик, саме знайомство Анастасовича з викладанням бібліографії у Крем'янці стало поштовхом до написання ним першої в Росії статті з теоретичної бібліографії⁴.

Утім, тенденція до ототожнення книгознавства і бібліографії тривала досить довго. У другій половині XIX ст. поширилося розуміння бібліотекознавства як науки, що охоплює все коло знань про книги. В різний час пропаговано такі терміни як бібліософія чи бібліогнозія, але, врешті-решт, найпопулярнішим стало визначення “книгознавство”, започатковане свого часу Денісом. Багатоплановість книгознавства (бібліології) відображено у дефініціях, які давали і дають цій науці різні автори⁵. Багато хто з них слушно наголошував, що в різних науках, які причетні до книгознавства в ширшому розумінні, суто бібліологічний аспект полягає головню у виявленні впливу структури і зовнішньої форми книжки на її суспільне функціонування. Вважаємо достатньо адекватним визначення, яке сформулював свого часу Ф.П. Максименко у статті “Книгознавство” в першому виданні “Української Радянської Енциклопедії”⁶. До речі, стаття була опублікована (з ініціативи Ф.П. Максименка і тодішнього завідувача редакції бібліографії УРЕ Ю.О. Меженка) в 1961 р., коли книгознавчі дослідження щойно починали відроджуватися після репресій 1930-х рр. Максименко відзначає, що книгознавство “у вузькому розумінні – наука, що охоплює загальні питання теорії й історії книги, вивчає книгу (рукописну, друковану та ін.) як предмет і пам'ятку матеріальної культури людства, її соціальну роль як засіб людського спілкування. У широкому розумінні книгознавство – комплекс окремих галузей знань, предметом яких є книга (написана, надрукована та ін.) в різних моментах її створення. Зокрема, до книгознавства належать історія, економіка й статистика книги, вивчення преси та ті галузі знань, що зв'язані з виробництвом книги (методика авторської праці, редагування книги, видавнича справа, мистецтво оформлення книги, поліграфія), з її розповсюдженням (книготоргівля, бібліотечна справа), описом і аналізом книг (бібліографія), їх використанням (методика роботи над книгою). У цьому розумінні книгознавство аналогічне таким збірним поняттям, як “природознавство”, “техніка”, “медицина”. Книгознавчі дисципліни розглядають книгу в історичному, теоретичному й практичному аспектах”.

Ми навели тут розлогу цитату, оскільки вчений, на наш погляд, чітко схарактеризував основні складові частини книгознавчого комплексу.

Якщо мати на увазі книгознавство в найширшому значенні слова (комплекс відносно самостійних наук про книжку), то історію його слід починати з історії головних складових частин цього комплексу. Безсумнівно, найстаршою з них є бібліографія,

³ Ковальчук Г. Книгознавча концепція П. Янковського (до джерел історії вітчизняної бібліотечної науки) // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – Наукові праці НБУВ). – 2000. – Вип. 2. – С. 167–175.

⁴ Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. – Харків, 1971. – С. 66. Висвітлюючи діяльність Янковського, І. І. Корнейчик широко використовував отримані від Ф. П. Максименка матеріали, про що він з вдячністю згадує. (Див.: Там само. – С. 310–321).

⁵ Див.: Неміровський Е. Л. Книговедение // Книга. Энциклопедия. – Москва, 1999. – С. 304–307.

⁶ Українська Радянська Енциклопедія. – Київ, 1961. – Т. 6. – С. 504. З деякими змінами стаття друкувалася у другому виданні УРЕ та в її російському варіанті.

яка майже з часу свого виникнення включала елементи книгознавчого аналізу. Адже для того, щоб здійснити бібліографічну реєстрацію тієї чи іншої пам'ятки писемності, треба провести принаймні елементарне дослідження її структури, форми, а нерідко й змісту. Найстаршими відомими бібліографічними працями були описи бібліотек античної доби. Варто згадати “Таблиці” (“Πίνακες”), укладені в III ст. до н. е. Каллімахом з Кирени. Вони є каталогом частини пергаментних сувоїв Александрійської бібліотеки, а одночасно бібліографією давньогрецької літератури, з розподілом на поезію і прозу, а в їхніх межах на жанри. Прізвища авторів і назви творів впорядковано за алфавітом, додано біографічні довідки про письменників. Як бачимо, Каллімах провів своєрідне книгознавче дослідження. Розвиток бібліографії в елліністичних державах дозволяє припустити наявність її зародків і на українських землях – у причорноморських містах-полісах, громадяни яких добре знали давньогрецьку міфологію та літературу, зокрема творчість Гомера⁷.

Найстарший бібліографічний перелік, переписаний у Києві, міститься в Ізборнику 1073 р., скопійованому для князя Святослава Ярославича з книги, складеної для болгарського царя Симеона. Це – три описи рекомендованих і заборонених книг. Збереглися переліки рукописних, а згодом друкованих книг і з наступних століть. Численні інвентарні списки (каталоги) бібліотек міщан, шляхтичів, представників козацької старшини, монастирів та інших церковних установ XVII–XVIII ст.⁸ засвідчують поширення різних форм бібліографічного опису. Елементи науково-допоміжного апарату з'явилися в друкованій книжці майже одночасно з початком друкарства. Так було і в Україні. Зокрема, до частини примірників Книги Нового завіту, що надрукував Іван Федоров у Острозі 1580 р., додано укладену Тимофієм Михайловичем “Книжку собраніе вещей нужнійших”, яка поєднувала риси предметно-тематичного покажчика до Книги Нового завіту і збірки новозавітних афоризмів. Її можна було використовувати для пошуку відповідного тексту з метою посилання в усній чи літературній полеміці, застосовувати як цитати, епіграфи тощо. Її наслідуванням були допоміжні покажчики, вміщені у низці пізніших видань: і наукових (історичних, філософських, літературознавчих), і літературно-публіцистичних. Отже, “Книжка” Тимофія Михайловича заклала підвалини для подальшого розвитку бібліографії, в тому числі літературної.

Починаючи з XVI ст., відомі інвентарні списки приватних бібліотек і рукописні каталоги книжкових збірок церков і монастирів, з XVII–XVIII ст. – рукописні каталоги бібліотек навчальних закладів; у XVIII ст. друкуються переліки видань окремих друкарень. Наступний етап – поява, починаючи вже з першої половини XIX ст., друкованих каталогів книгозбірень навчальних закладів.

Проте, як відзначив Ф. П. Максименко, початок бібліографії україномовної літератури можна віднести до 30-х–40-х рр. XIX ст., коли з'явилися перші історично-критичні публікації, які фіксували фольклорні та літературні матеріали з часів від Котляревського⁹.

⁷ Скржинська М. Герої літературних творів на давньогрецьких вазах з Північного Причорномор'я // *Prosphonema ... Просфонема.* [=Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 5]. – Львів, 1998. – С. 579, 585.

⁸ Див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 361–377.

⁹ Максименко Ф. П. Бібліографія української бібліографії // На шляху до створення репертуару української книжки. Підгот. тексту, прим. Л. Ільницької, автор вступ. статті і відп. ред. Я. Дашкевич. – Львів, 1991. – С. 19.

У зв'язку з наявністю повноцінних оглядів з історії української бібліографії¹⁰ нема потреби зупинятися докладніше на подальших її етапах. Варто лише підкреслити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися праці, які можна кваліфікувати як складові частини національної бібліографії. Найважливіші серед них – описи українських стародруків Михайла Максимовича і Дениса Зубрицького, бібліографії творів українського красного письменства Михайла Комарова і Дмитра Дорошенка, бібліографічні покажчики друків українських галицьких авторів Івана Левицького. Цілеспрямованими розробками з бібліографії основних галузей українознавства стали праці Олександра Лазаревського (1853 і 1858) і Дмитра Дорошенка (1904). Поточну бібліографію українознавчих досліджень одного року (1912) опублікував Володимир Дорошенко (1914)¹¹. Першою установою, яка визначила своїм завданням координувати зусилля науковців у ділянці української та українознавчої бібліографії, стало Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, де з 1909 р. діяла Бібліографічна комісія. Навколо неї згуртувалися такі визначні бібліографи, як Іван Левицький, Іван Калинович, Володимир Дорошенко. Роботи українських бібліографів служили не тільки практичним цілям, а й стали внеском у справу національного самоусвідомлення: бібліографія допомагала збирати українську спадщину, розмежовувати її від “надбань” тих держав і народів, які цю спадщину експропріювали, користуючись “правом” сильнішого. Бібліографічна реєстрація суто українських досягнень мала будити почуття національної гідності і цим протидіяла денационалізації.

З дисциплін, які тепер зараховують до циклу книгознавчих наук, з другої половини XIX ст. почала інтенсивно розвиватися також історія книги¹². Першою науковою працею з історії західноукраїнського друкарства стала польськомовна розвідка “Історичні дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині” Дениса Зубрицького (1836). Перша спроба дослідження історії початкового періоду друкарства всієї України належить Михайлові Максимовичу. В праці “Книжная старина южнорусская” (1849–1850) він не тільки узагальнив матеріали попередніх істориків і бібліографів, але й впровадив до наукового обігу факти, встановлені на підставі проведеного ним дослідження самих стародруків. Особливо важливі для дослідження історії книговидання фундаментальні праці київських дослідників церковної старовини професора Київської духовної академії Степана Голубєва та Федора Титова, а також здійснені ними публікації джерел. Книгознавчими методами користувалися і ті філологи, які розглядали книжки, зокрема стародруковані, в контексті літературного руху. Тут можна назвати Володимира Перетца й учасників його семінару в Київському університеті, які напередодні Першої світової війни розгорнули дослідження стародруків і рукописів у Києві й під час наукових експедицій до різних міст (Сергій Маслов, Микола Гудзій, Олександр Білецький, Іван Огієнко, Володимир Отроковський, Варвара Адріанова-Перетц). Їм належать цінні розвідки про окремі видання XVI–XVII ст. Зокрема, Іван Огієнко розробив методику перевірки датування видань на підставі аналізу шрифтів й оформлення, Ювеналій Тиховський успішно застосував аналіз зовнішніх особливостей стародруків для розв'язання питання про датування початку друкарства в Почаєві.

¹⁰ Корнейчик І. Історія української бібліографії; Гуменюк М. Українські бібліографи XIX – початку XX ст. – Харків, 1969; Королевич Н. Ф. Українські бібліографи XX ст. – Київ, 1998.

¹¹ Ф. П. Максименко свого часу опублікував інформацію про єдиний збережений примірник бібліографії українознавства за 1913 р., яку уклали С. П. Вікул, М. О. Кушнір, С. Арпор, А. Л. Бем. Див.: Максименко Ф. П. До бібліографії українознавства // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1928. – № 2. – С. 131–132.

¹² Про історико-книгознавчі праці попереднього періоду див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання ... – С. 15–16.

Попри досягнення в галузі бібліографії та історії книги і попри наявність публікацій про окремі книжкові збірки, в Україні впродовж тривалого часу не з'являлись узагальновальні праці і теоретичні напрацювання з книгознавства та бібліотекознавства. Тим більше вражає досягнення в цих ділянках у 1920-х рр. Зумовлене тривалим колоніальним статусом України принижене становище української культури, обмеженість національного струменя книжкової продукції спонукали тогочасних учених-україністів звернути увагу саме на теоретичні аспекти наук про книжку: вони мали визначати шляхи перетворення друкованого слова на дійовий чинник культури й суспільного життя – не лише для розв'язання суспільно-національно-політичних завдань, а й для піднесення цивілізаційного рівня народу.

Досягнення гуманітарних наук, у тому числі книгознавства, в радянській Україні 1920-х рр. ще не так давно тлумачили тим, що, мовляв, умови для цього створила більшовицька революція 1917 р. Залишалось незрозумілим, чому розвиток припав на ті роки, коли ще радянська влада не встигла повністю поставити наукове життя під ідеологічний контроль. Як тільки цей контроль став тотальним, гуманітарні науки, між ними й їхні книгознавчі галузі, опинилися в стані глибокої кризи, майже колапсу, з якого почали виходити лише в умовах “відлиги” – певного ослаблення ідеологічного тиску. В цілому досягнення українознавства в 20-х рр. аж ніяк не були наслідком встановлення радянської влади, а спиралися як на його здобутки в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., так і на піднесення національно-культурного руху в роки Визвольних змагань. Інституційну підтримку українським книгознавчим студіям значною мірою забезпечили установи, створені ще незалежними українськими урядами: Всеукраїнська академія наук, Національна бібліотека України (з 1919 р. Всенародна бібліотека України, скорочено ВБУ), Книжна палата. Перший український книгознавчий журнал “Книгарь” почав виходити у київському видавництві “Час” за часів Центральної ради у вересні 1917 р. Редактором був спершу Василь Королів-Старий, від березня 1919 р. Микола Зеров (останнє число датоване березнем 1920 р.). Важливо, що, крім поточної бібліографії та рецензій, публікувалися статті з історії книги і книжкової торгівлі, з бібліографознавства. У статті Ю. Ковалевського “Бібліографія: Український бібліографічний репертуар” було поставлено питання про створення національної бібліографії.

Винятково велике значення для піднесення рівня українського книгознавства мали діяльність Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), фундатором і директором якого був Юрій Меженко, відділів бібліографії та рідкісної книги Всенародної бібліотеки України (останнім тривалий час керував професор Сергій Маслов). Визначні наукові здобутки пов'язані також з іменами бібліографа та бібліографознавця Михайла Ясинського, бібліографа-пресознавця Варфоломія Ігнатієнка, дослідника книжкового мистецтва Миколи Макаренка і багатьох інших. У рамках УНІК засновано Кабінет вивчення книги і читача, з яким пов'язані новаторські розвідки Дмитра Балики з питань соціології книжки і бібліопедагогіки. В опрацюванні теоретичних проблем книгознавства й бібліографії та в їх інституційному оформленні винятковою була роль Ю. Меженка¹³. В той же час не можна забувати і заслуг Ярослава Штешенка та Миколи Іванченка в налагодженні роботи УНІК, їхньої участі в редагуванні його ранніх видань. Ярослав Штешенко уклав також бібліографічний покажчик україномовних книг з

¹³ Юрій Олексійович Меженко (1892–1969). Матеріали до біографії. Уклад. Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець. – Київ, 1994; *Стрішенець Н.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. – Київ, 1997; *Касинець Е.* Юрій Меженко як теоретик бібліографії // Українська книга. – Філадельфія, 1978. – Вип. 2. – С. 27–32.

теренів Російської імперії, цікавився теоретичними аспектами бібліології, опрацьовував біобібліографічний словник українських бібліологів¹⁴.

Надзвичайно плідною була співпраця УНІК та ВБУ з еміграційними книгознавцями й бібліографами. До цього великою мірою причинився Лев Биковський, який після праці у ВБУ переїхав до Варшави, згодом проживав у Чехословаччині, після чого повернувся до Варшави. Він був фундатором і основним автором часопису “Українське книгознавство”, серії “Книгозбірня українського бібліографічного мікроба”. Наклад всіх цих видань був незначним (для друку використовували гектограф або літографський спосіб), але їх надсилали до бібліотек і фахівцям і тому вони ставали надбанням наукової громадськості. Значний резонанс серед фахівців мала невелика (88 с.), але змістовна праця Биковського “Замітки про книгознавство і книгоживання” (Подебради, 1923)¹⁵. Згодом у Чехословаччині виникло Українське товариство прихильників книги, яке за редакцією С. Сірополка видавало бібліографічний часопис “Книголюб” (1927–1933).

Як відзначав відомий польський книгознавець Кшиштоф Мігонь, у 1920-х рр. низку питань українські книгознавці (в Україні та в еміграції) розглядали з небаченою в інших країнах точністю і послідовністю. Мігонь вважає, що цей високий рівень книгознавства виявився у трактуванні всієї проблематики життя книжки як єдиного, нерозривного комплексу, в тому сенсі, що предметом дисципліни має бути, по-перше, книжка як матеріальний витвір, по-друге, її соціальна функція, місце, яке вона займає в усіх сферах життя нації¹⁶. Новаторськими були дослідження впливу зовнішньої форми книжки на її функціонування як носія інформації, із залученням при цьому специфічної методики літературознавства, педагогіки і особливо психології. Одеський професор Саул Боровий пізніше згадував, що співробітники Українського наукового інституту книгознавства “працювали в дуже важких умовах”, виконуючи роботу, “для якої в звичайній радянській установі був би потрібен штат, більший у кілька разів”¹⁷.

Видання ВБУ (“Журнал бібліотекознавства та бібліографії”, 1924–1930, “Бібліотечний збірник”, 1926–1927) і Українського наукового інституту книгознавства (“Бібліологічні вісті”, “Труди УНІК”) відображають різнобічність і високий рівень тодішніх книгознавчих студій в Україні. Особливо високим був рівень органу УНІК – часопису “Бібліологічні вісті”. Для більшості статей характерний серйозний підхід до матеріалу. Викликає повагу і патріотизм авторів – то був не той показний патріотизм, який зводиться до проголошення дзвінких фраз і приписування українській культурі не притаманних їй рис, а той, який виливається в почуття обов’язку працювати для цієї культури на гідному її рівні.

¹⁴ Не торкаємось тут складного питання про конфлікт між Ю. Меженком і Я. Стешенком, який почався в 1926 р. і завдав шкоди справі, для якої обидва плідно працювали. Див.: *Солоневська Н. П.* “Бібліографічні вісті” як осередок української інтелектуальної та книгознавчої думки 20-х – початку 30-х років ХХ ст. // Наукові праці НБУВ. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 25; *Стрішенець Н. В.* Ярослав Стешенко: “... Чекаю на мене ... божевільна і марна вигадка” // Там само. – С. 96, 107; *Білокін С. І.* Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко (1904–1939) // Там само. – С. 112–113.

¹⁵ Див. уривки з рецензій у: *Биковський Л.* У службах українській книжці. – Львів; Нью-Йорк, 1997. – С. 55–63. Репродукція титульної сторінки на с. 313.

¹⁶ *Migoń K.* Księgoznawstwo ukraińskie w dwudziestolecu międzywojennym // *Studia o książce.* – Wrocław, 1970. – Т. 1. – С. 25–41; *Биковський Л.* У службах українській книжці.

¹⁷ *Боровий С.* Воспоминания. – Москва; Иерусалим, 1993. – С. 131–132.

У “Бібліологічних вістях” друкувалися вчені з Росії та Центральної Європи, журнал тісно співпрацював з українською еміграцією, зокрема з С. Сірополком, П. Зленком, Л. Биковським. Рубрика “Хроніка” засвідчувала, що редакторам “Бібліологічних вістей” були відомі події європейського книгознавчого руху, чого ми не можемо сказати про більшість нинішніх українських журналів, хоч вони і мають до своїх послуг Інтернет та інші сучасні методи зв’язку.

Істотно ще одна обставина. Частина гуманітарної інтелігенції в Україні ще й тепер вважає: щоб друкowana продукція пішла у світ, краще її друкувати російською мовою, бо українську, на їхню думку, мало хто знає. А от “Бібліологічні вісті” виходили українською, і це ніяк не зменшило престижу журналу, його авторитету в Росії, Польщі, Чехії та інших країнах. Справа не так у мові, як у науковому рівні. Хоча, звичайно, дуже бажані в наших виданнях резюме англійською, німецькою, французькою, російською мовами, бажані публікації перекладів праць українських науковців різними мовами народів світу.

Деякі дослідники називають “Бібліологічні вісті” найкращим радянським книгознавчим журналом. Це твердження важко сприйняти без застережень. Більшість з його авторів усвідомлювали себе не в контексті СРСР, а в контексті української науки й культури, їхніх міжнародних зв’язків. Офіційна ідеологія тоді ще не впливала на рівень і спрямування видань УНІК та ВБЛ. Те, чим радянська гуманітарна наука стала в найгірші роки тоталітаризму, було зовсім протилежне, несумісне з доробком праць книгознавців 20-х рр., які не були “радянськими” (тобто вульгарно ідеологізованими) за своєю сутністю. Водночас нічого “контрреволюційного” і “буржуазного” в них не було. То був назагал позитивістський підхід, близький до того, який знову дозволили в СРСР з середини 50-х рр., але з істотно більшими обмеженнями, ніж це було в 70-х рр. XX ст. На зламі 20-х–30-х рр. партійні ідеологи вирішили, що власне об’єктивність є буржуазним пережитком, протиставленням офіційній пропаганді. Міждисциплінарний характер теоретичних книгознавчих студій визнали запереченням монополії марксизму як єдиної методології інтегрування знань. Услід за замаскованими під критичні виступи доносимами щодо визнаних шкідливими установ і видань прийшли організаційні висновки, тобто небувале раніше цензурне свавілля, арешти, а згодом знищення вчених.

У числі перших жертв репресій щодо гуманітарної науки опинилися провідні книгознавці й бібліотекарі. При цьому, поруч зі звинуваченнями в “шкідницьких” книгознавчих теоріях, їм стали приписувати підпільну антирадянську діяльність. 1929 р. були арештовані колишній голова бібліографічної комісії УНІК академік Сергій Єфремов, член комісії мистецтва книги Федір Ернст, член комісії історії книги Павло Балицький, вже згадуваний талановитий книгознавець, працівник УНІК, а потім ВБУ Ярослав Штешенко, директор ВБУ і заступник голови бібліографічної комісії ВУАН Степан Постернак. У кінці грудня 1930 р. арештовано колишнього вченого секретаря УНІК Миколу Іванченка. Наступного, 1931 р., коли тривало слідство проти нього, інститут розгромлено¹⁸. На засіданні Київського товариства війовничих матеріалістів-діалектиків 20 травня – 1 червня 1932 рр.¹⁹ та на інших численних зборах і засіданнях висунуто абсурдні звинувачення щодо УНІК у дотримуванні класово ворожих “націоналістичних і буржуазно-ідеологічних засад”. Звільнено Ю. Меженка з посади дирек-

¹⁸ Ковальчук Г. І. Теорія та практика книжкового пам’яткознавства. – С. 60.

¹⁹ Стенограму засідання видано під назвою “Класова боротьба в книгознавстві”. Див. зміст у: Юрій Олексійович Меженко... – С. 117.

тора інституту, змушені були піти з інституту В. Ігнатієнко, С. Кондра, Т. Алексеєнко та інші. Сучасна дослідниця Г. І. Ковальчук на підставі виявлених нею архівних документів докладно розповіла про трагічну долю книгознавців і бібліографів. Деякі з арештованих, які були працівниками ВБУ та УНІК або авторами статей у “Бібліологічних вістях” після першого і подальших арештів були відпущені на волю, але пізніше арештовані знову і розстріляні в 1937–1938 рр. або померли в таборах. Загинули, зокрема, Ярослав Стешенко, Василь Іванушкін (директор ВБУ 1933–1936 і УНІК 1934–1936 рр.), Варфоломій Ігнатієнко, Федір Ернст, Сергій Кондра, Михайло Козоріс, Кость Довгань (автор цікавих праць з бібліології, але й погромницьких статей і доповідей про “буржуазне” книгознавство), Сергій Якубовський (який, ставши директором УНІК після Ю. Меженка, викорінював “меженківщину” й “ігнатієвщину”). Як бачимо, серед знищених опинилися й активні учасники цькування своїх колег. Лише дехто із засуджених повернувся пізніше на батьківщину, окремі уникнули репресій, виїхавши з України. Як слушно вказує Г. І. Ковальчук, йшлося не про репресії в середовищі книгознавців, а про репресований книгознавчий рух у цілому²⁰.

Як видно з розділу “Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографія” покажчика видань АН УРСР, Академія наук з 1931 до 1957 р. не видала жодної публікації з цих дисциплін, натомість Центральна наукова бібліотека АН УРСР в 1931–1940 р. випустила 10 видань, далеких від україністики, або й цілком позанаукових: “Указатель литературы по вопросам скоростного строительства”, два покажчики видань про Сталіна, а також малотиражні вузьковідомчі публікації²¹.

Українські історико-книгознавчі праці в другій половині 30-х років можна було видавати тільки за межами СРСР, зокрема у Львові. В 1937–1939 рр. тут виходив часопис “Українська книга” за редакцією Євгена Юліяна Пеленського, де оприлюднено книгознавчі та бібліографічні нариси Івана Крип’якевича, Богдана Кравцева, Романа Луканя та інших авторів.

В Україні книгознавчі дослідження не виходили в світ і в перші повоєнні роки. Хоч і велася певна бібліографічна праця у великих бібліотеках, такі визначні дослідники книги й бібліографи як С. Маслов, Ф. Максименко, П. Попов писали переважно “для шухляди”. Щойно 1958 р. у Києві змогли з’явитися перші після довгої перерви праці про стародруки – виданий під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР Павла Попова каталог “Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР” (укладачі С. Петров, Я. Бирюк, Т. Золотар) і брошура Павла Попова “Початковий період книгодрукування у слов’ян” (змінений варіант нарису, вперше виданого в 1924 р.). 1959 р. опубліковано науково-популярну книжку харківського книгознавця Ісаака Каганова “Українська книга кінця XVI–XVIII ст.”. Першою після довгої перерви великою за обсягом і насиченою фактами підсумковою історико-книгознавчою працею став підготований кількома авторами нарис “Книга і друкарство на Україні” (Київ, 1965), в якому історію давнього київського друкарства висвітлив Павло Попов, а історію книговидавання й журналістики XIX – початку XX ст. – Олексій Дей.

З початку 1960-х рр. статті українських авторів, зокрема істориків книги та бібліографознавців, почали з’являтися на сторінках московських збірників “Книга. Исследования и материалы”. Поява їх 1959 р. засвідчила відродження в СРСР книгознав-

²⁰ Ковальчук Г. І. Теорія та практика... – С. 92.

²¹ Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки. Бібліограф. покажчик. Відп. ред. М. М. Онопрієнко. – Київ, 1967. – С. 449, 451.

ства та офіційну санкцію на його подальший розвиток. Те, що було дозволено в столиці СРСР, отримало право на існування і в національних республіках, щоправда на нижчому рівні, в провінціальному, так би мовити, варіанті. Мусимо застерегти, що курс на провінціалізацію культури національних окраїн, зосередження всього найкращого в московському центрі проводила найвища влада, насамперед керівництво КПРС. Натомість ряд російських учених – з Академії наук та її інститутів, великі бібліотеки та редакції ставилися до своїх колег, де б вони не працювали, коректно, часто дуже доброзичливо. Саме завдяки тому, що в Москві вчені мали більший, ніж на периферії, вплив на наукове книговидання, збірники “Книга. Исследования и материалы” були стимулом розвитку книгознавчих дисциплін в усіх республіках, місцем дискусії з теоретичних проблем, місцем публікації матеріалів з конкретних питань²². Пізніше з’явилися й інші російські книгознавчі серії – зокрема, “Актуальные проблемы книговедения”, “Федоровские чтения”. Складалася зовсім інша ситуація, ніж у 20-х рр., коли в “Бібліографічних вістях” друкувалися також і визначні російські вчені, які мали труднощі з опублікуванням своїх розвідок у московській та ленінградській науковій періодиці. Натомість, у 60–80-х рр. у Москві були зосереджені спеціалізовані видання, а цензурні умови були легшими, ніж у Києві, Харкові чи Львові. Наявність публікацій в Москві допомагала українським авторам переконувати місцевих бюрократів, часто некомпетентних або надмірно запеклих, що історія книжки, навіть давньої (і тим самим відірваної від завдань комуністичного будівництва), не є щось крамольне. Після створення Всесоюзного добровільного товариства “любителів книги” було не тільки дозволено, але й наказано заснувати українське товариство, на правах філії всесоюзного. Інша річ, що в Україні це товариство існувало лише формально. Зате позитивно можна оцінити заснування 1964 р. збірників “Бібліотекознавство і бібліографія” й “Поліграфія та видавнича справа”, в яких друкувалися й книгознавчі праці. Поява в Україні дещо більших, ніж раніше, можливостей для друкування праць з історії книги була пов’язана з відзначенням 1964 р. в СРСР 400-ліття російського друкарства, а в 1974 р. – ювілею “друкарства на Україні” (назва “українське друкарство” з офіційного погляду на той час вже стала небажаною). Тодішні ідеологічні керівники намагалися обидва ювілеї використати головно для обґрунтування тези про “благотворний вплив російської культури на українську і білоруську”. Проте в працях таких дослідників, як Г. Коляда, Ф. Максименко, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, а в Росії О. Сидоров, А. Зьорнова, Є. Немировський, в Білорусії Г. Голенченко, М. Ботвінник та ін., діяльність Івана Федорова (Федоровича) висвітлювалася в контексті розвитку всього друкарства у Східній Європі – до Федорова та після нього. Не применшуючи реальних заслуг Івана Федорова, ці автори присвячували належну увагу також піонерській ролі видавничих закладів Швайпольта Фіюля, Францішка Скорини, Василя Тяпинського та ін. друкарів і видавців. Мистецтво оформлення української рукописної і друкованої книжки висвітлено в низці ґрунтовних праць Я. Запаска²³.

Втім, у 70-х і першій половині 80-х рр. ідеологічний контроль згубно позначався на змісті й обсязі друкованих в Україні книгознавчих і бібліографічних праць. Якщо

²² Див.: *Ельников М. П.* Книговедение как наука: от шестидесятых к двухтысячным // Книга. Исследования и материалы. – Москва, 2002. – Сб. 80. – С. 161–182.

²³ *Запаско Я. П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – Київ, 1960; *Його ж.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. – Львів, 1971; *Його ж.* Мистецька спадщина Івана Федорова. – Київ, 1974; *Його ж.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1993; *Його ж.* Мистецькі рукописні пам’ятки. – Львів, 1997; *Його ж.* Ошатність української рукописної книги. – Львів, 1998 та ін.

в 30-х рр. цензура дбала головно про дотримання в статтях і книгах “класового підходу” (який передбачав тоді паплюження не тільки українського націоналізму, але й “великодержавного шовінізму”), з 40-х рр., особливо ж після війни, в Україні однією з основних вимог до авторів стало вихвалання допомоги Україні від “великого російського народу” і прославляння “віковичної дружби слов’янських народів”, очолені російським “старшим братом”. Попри все це, впродовж деякого часу бібліографія могла залишатися оазою відносної об’єктивності. У бібліографічних покажчиках цитати з “класиків марксизму” і партійних директив мали включатись тільки у передмови, цензурі підлягали тільки примітки, а основна частина бібліографій була від них вільною, принаймні формально. З деяких тем, які були далекими від політичних сюжетів, допускалася і повнота відбору матеріалів. Саме тому деякі науковці, яким душа не лежала до тенденційного коментаторства, ставали бібліографами. Вони складали ґрунтовні покажчики творів письменників, кваліфіковані бібліографії в галузі лінгвістики, краєзнавства, окремих ділянок літературознавства, низку бібліографій другого ступеня. Варто, зокрема, відзначити покажчик “Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР” (Склали Р. Кац та Ф. Максименко, редактор Ф. Максименко. Київ: Держ. істор. б-ка УРСР, 1960). Правда, було надруковано лише 150 його примірників та ще й з позначкою “для службового користування”. Заслугою харківського вченого Ігоря Корнейчика стало написання першої узагальнюючої праці з історії бібліографії в Україні. В час, коли саме слово “українознавство” вважалося майже крамольним, він об’єктивно розповів про “перші кроки у розвитку бібліографії українознавчої літератури та поточної національної бібліографії”²⁴. На якомусь етапі здавалося, що в українознавчій бібліографії є можливою сумлінна наукова праця, хоча, звичайно, лише у вибраних ділянках. Та це не тривало довго. У 1971–1972 рр. за прямою вказівкою КДБ або партійних органів було заборонено вже надруковані бібліографічні покажчики “радянського карпатознавства” (упорядник Яків Прилипка), творів Лесі Українки (М. Булавицька і М. Мороз), видань Академії наук України з суспільствознавства (за редакцією М. Онопрієнка) та ін. Багатьох бібліографів звільнили з роботи. Інколи підставою для цього було включення до бібліографічного реєстру праць авторів, про арешт яких вони не знали і не могли знати, якщо не слухали заборонених закордонних радіопересилань. На розпорядження одного із секретарів львівського обкому партії було вилучено із загальнодоступних фондів і позначено грифом “для службового користування” покажчик “Наукові праці співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР” (упорядники В. Гавриленко, О. Кізлик, С. Мовчан, Львів, 1970), офіційно за те тільки, що там було названо дві статті О. Карпенка, в яких автор робив дуже обережну спробу позитивно оцінити повалення монархічної влади в Галичині у листопаді 1918 р., неофіційно – за опублікування бібліографії праць Я. Дашкевича, в тому числі надрукованих за кордоном.

Цензурних обмежень не називали українські бібліографи і книгознавці, які опинилися на Заході. Цінним доповненням до друкованих в Україні бібліографічних джерел стали пристатейні бібліографії у виданій за редакцією В. Кубійовича “Енциклопедії українознавства” та англomовних енциклопедіях “Ukraine. A Concise Encyclopedia” і “Encyclopedia of Ukraine”. Нові обрії відкривала унікальна на той час за темою праця Євгена Юліяна Пеленського “Ucrainica в західноєвропейських мовах: Вибрана бібліографія” (видана у важкі післявоєнні роки як 158 том “Записок Науко-

²⁴ Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. – С. 117.

вого товариства ім. Шевченка”, Мюнхен, 1948). Поточну бібліографію українознавчих та україністичних видань діаспори було опубліковано лише стосовно видань одного року. Це “Річник української бібліографії 1957”, укладений Осипом Данком та Мирославом Лабунькою. “Українською книгою” названо “Квартальник бібліографії й книгознавства Товариства українських книголюбів, Товариства українських бібліографів і Бібліографічної комісії НТШ”^{*}, який видавався 1971–1982 рр. у Філадельфії за редакцією Б. Романенчука, В. Лева, М. Кравчука. У львівського видання запозичено оформлення обкладинки, але зміст часопису дещо інший: основне місце займали бібліографія та рецензії, книгознавчих розвідок порівняно мало (в їх числі є й передруки статей авторів з України М. Гуменюка, Я. Дзири, Я. Ісаєвича, О. Мацюка). Невтомний Л. Биковський, крім публікацій обмеженим накладом різних бібліографічних праць, узявся і за підготову енциклопедії. Збереглися “Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки” (машинопис датований 1978 р.)²⁵, які він передав до Нью-Йоркської публічної бібліотеки. Серію цінних праць з бібліографії українознавства, в тому числі передруків рідкісних видань з України, випустив у світ Канадський інститут українських студій.

Утім, і в Україні навіть після загострення політичного розколу, започаткованого політичними репресіями, що посилювалися в 1932 р., не припинялися процеси, які в остаточному підсумку вели до національно-культурного відродження. Одним з його виявів було зацікавлення культурною спадщиною, в тому числі історією книги, бібліотекознавством, бібліографією. З ініціативи громадськості, підтриманої, зокрема, Українським товариством охорони пам’яток історії та культури, створено (всупереч опором частини партійних бюрократів) у 1972 р. Державний музей книги і друкарства в Києві у приміщенні колишньої друкарні Київської лаври. У Львові зусиллями працівників картинної галереї відкрито Музей Івана Федорова (тепер Музей мистецтва давньої української книги). Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка мусила свої збірники видавати кожний під іншою назвою, оскільки не було змоги отримати дозволу на видання часопису або серії з бібліографії, бібліотекознавства та книгознавства.

У незалежній Україні одним із найперших завдань книгознавців було впровадження до наукового обігу тих досліджень з історії української книги та преси й бібліографічних оглядів, які раніше не мали доступу до більшості українських читачів, зокрема, праць Івана Огієнка, Лева Биковського, Євгена Юліяна Пеленського, Степана Сірополка, Любомира Винара та інших авторів. На жаль, серед опублікованих недавно перекладів новаторських праць сучасних західних вчених-гуманітаріїв практично нема праць з бібліології. Нема в Україні й оригінальних видань цих праць. Ведеться робота над створенням максимально повної бібліографії оприлюднених в Україні (насамперед україномовних) видань XIX – початку XX ст., яка припинилася в перші повоєнні роки. Важко переоцінити значення поновлення процесів інтеграції української науки у світову. Українські вчені починають, врешті, враховувати появу новочасних методик досліду, залучають порівняльний матеріал із досліджень явищ в інших країнах, які типологічно можна зблизити з тим, що було в Україні. З іншого боку, книгознавці з України докладають зусиль, щоб український матеріал увійшов до загальних оглядів європейського та світового книговидавництва.

^{*} В останніх річниках назви двох перших організацій видавців дещо змінені: Товариство українських бібліофілів, Українське бібліотечне товариство Америки.

²⁵ Шифр Desk-Slav. Div 86-40D4.

До завдань цього нарису не належить висвітлення стану книгознавчої науки в наш час, в умовах незалежної України. Відзначимо лише суперечливі тенденції в розвитку цієї науки, як і інших суспільно-гуманітарних наук. Відсутність у наш час державної цензури, ідеологічних пут (як нав'язаних, так і тих, що їх приймали дослідники в силу односторонності своєї освіти), відмова від примусового планування наукових тем і регламентації шляхів їх виконання, активізація відкритих міжнародних контактів, – усе це створило умови для вільної наукової творчості. Її обмеження зумовлені переважно не вказівками згори, а живучістю в середовищі науковців стереотипів, успадкованих від попередньої доби.

Базою для розвитку книгознавчих досліджень стало укладання фундаментальних бібліографічних праць, які є складовими частинами національної бібліографії України. Поряд з репертуаром книг, виданих в Україні в 1861–1917 рр.²⁶, виходять зведені покажчики україномовної книги²⁷. Провідними книгознавчими осередками стали Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, в складі якої діє Інститут української книги, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України та її Інститут пресознавства.

Значно розширилося викладання книгознавства у вищих навчальних закладах, які готують бібліотекарів і фахівців з видавничої справи. Підготовано і вже захищено дисертації за спеціальністю 07.00.08²⁸. Активізували роботу книгознавчі осередки кафедр книгознавчого спрямування у вищих навчальних закладах. Варто звернути, однак, увагу, що в назвах цих кафедр книгознавство фігурує в поєднанні з окремими дисциплінами книгознавчого циклу або суміжними науками. Немає журналу, присвяченого виключно книгознавству. Лише частково це компенсується наявністю часописів і збірників, які публікують книгознавчі студії поруч з матеріалами, що стосуються інших споріднених наук (“Бібліотечний вісник”, “Бібліотечна планета”, “Вісник Книжкової палати”, “Друкарство”, “Палітра друку”, “Книжкова та рукописна спадщина”, збірники праць бібліотек і кафедр). Підсумком серйозних досліджень стали книги, присвячені доробкові окремих книгознавців (В. Лехоцького і М. Тимошика про І. Огієнка), окремим періодам з історії української книги²⁹.

Загалом, проблеми теорії книгознавства українські дослідники ставлять надзвичайно рідко, в більшості виданих в Україні статей автори обмежуються викладом концепцій сучасних російських учених. Тим більше слід підкреслити, що є ділянки книгознавства, теоретичне узагальнення яких є заслугою і пріоритетом українських учених. Маю тут на увазі праці Л. Дубровіної, де вперше всебічно розкрито теоретичні й практичні аспекти кодикології та кодикографії в межах книгознавчого комплексу, а також цикл досліджень Г. Ковальчук, у яких обґрунтовано концепцію книжкового пам'яткознавства, подаються теоретичні узагальнення щодо понятійного апарату й терміноло-

²⁶ Див. *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання. – С. 437, ілюстрація. (Національна бібліографія України. – Київ, 1999; Книга в Україні 1861–1917. Матеріали до репертуару української книги. – Київ, 1999. – Вип. 2, Б.; Репертуар української книги 1798–1916. Матеріали до бібліографії. – Львів, 1999. – Т. 4).

²⁷ Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1798–1900. Київ, 1996–1999. – Вип. 1–3; Друкований зведений каталог української книги державних бібліотек та музеїв України 1795–1923. – Київ, 1999. – Вип. 1; Репертуар української книги 1798–1916. Матеріали до бібліографії. Упоряд., підгот. до друку та прим. Л. І. Ільницька, О. І. Хміль. Передм. і наук. ред. Я. Р. Дашкевич. – Львів, 1995–2001. – Т. 1–5.

²⁸ *Шведова Г.М.* Документ і книга в системі соціальних комунікацій. – Київ, 2002; *Ковальчук Г.І.* Теорія та практика... – Київ, 2002.

²⁹ *Кіушар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). – Київ, 1996. – С. 79.

гії, висвітлюється методика роботи з фондами рідкісних і цінних книг. Здійснено на українському матеріалі обґрунтування обсягу й завдань книгознавчих дисциплін, які раніше не відзначалися внеском у вирішення глобальних питань вивчення і збереження рідкісних і цінних книг.

Водночас мусимо визнати, що в Україні дотепер нема загальних теоретичних досліджень, які передбачали б розгляд книгознавства як системи, методологічного обґрунтування його спрямування, структури і пріоритетів³⁰. В Україні донедавна не вивчалось місце книжок у контексті всіх засобів сучасної комунікації, не ведеться порівняльний аналіз книжки в зіставленні з такими носіями інформації як радіо, телебачення, Інтернет³¹. Проте, є вже перші обнадійливі спроби розвивати цей надзвичайно перспективний напрям.

Подальше вивчення теоретичних і практичних аспектів книгознавства повинно сприяти подоланню кризи українського книговидання і книгорозповсюдження, стати чинником активізації ролі книги в державному будівництві і формуванні громадянського суспільства.

UKRAINIAN BIBLIOLOGY: THE STAGES OF DEVELOPMENT

Iaroslav ISAIEVYCH

*Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Kozel'nyts'ka Str., Lviv, 79026, Ukraine, phone (0322) 70-70-22*

Bibliographies of manuscript books appeared in Ukraine during the early medieval period. The first course of bibliography was taught at the Lyceum of Kremenets' since 1814. The studies of the history of book publishing flourished in Ukraine since the late 19th century and theoretical studies in bibliology were developing rapidly in the 1920s. The upsurge of Ukrainian bibliology was interrupted by the wave of Soviet terror in the 1930s. The bibliological studies were resumed in the 1960s, initially at very slow pace. The situation began to improve only in the independent Ukraine.

Key words: bibliology, book studies.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2004

Прийнята до друку 27.12.2004

³⁰ *Медведєва В.* Книгознавчий аспект сучасної культурної політики // Наукові праці НБУВ. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 316.

³¹ Про значення цієї проблематики див.: *Григорьянц Н. И.* Книга в контексте современной культурной коммуникации // Книга. Исследования и материалы. – 2004. – Сб. 82. – С. 52–57.